

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

ARAŞTIRMA MAKALESİ

RESEARCH ARTICLE

ERZİNCAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI VE TÜRK HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

Historical Geography of Erzincan and Its Entry into Turkish Domination

Ahmet TOKSOY*

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın, Türkiye.

Geliş Tarihi/Received Date: 31.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted Date: 29.11.2021

Ö Z

Erzincan Doğu Anadolu bölgesinde yer alan bir ilimizdir. Erzurum ve Sivas gibi iki önemli kavşak noktasını birbirine bağlayan stratejik bölgedir. Erzincan'ın çevre illerle bağlantısını geçitler sağlamaktadır. Türkistan'dan gelerek Anadolu'ya yerleşen Türkler, yaylak ve kışlak hayatını burada da devam ettirdiler. Doğu Anadolu'da Aladağ, Köse Dağ, Samagar, Palandöken, Çimen, Munzur, Otlukbeli gibi yaylaklar Türklerin hayatında önemli yaylaklardan bir kaçıdır. Anadolu'da Pers hâkimiyetine son veren Romalılar, bu tarihten sonra Doğu Anadolu bölgesine dolayısıyla Erzincan'a hâkim olmuşlardır. Anadolu'yu Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinden alarak Oğuz yurdu yapan Oğuzlardır. Selçuk Bey'in ölümünü müteakip Türkmenler, Türk ananelerine uygun olarak Selçuklu ailesi efradı arasında bölüşülmüş ve idare ayrılığı yüzünden Selçuklularda bir kuvvet azalması belirmiştir. Çok zor durumda kalan Selçukluların yeni bir yurt arama ve yeni bir yurt edinme zorunluluğu duydukları anlaşılıyor. Fakat aranan bu yeni yurt neresi olabilirdi? Onlar için en müsait yer batıda bulunan Anadolu'ydu. Çünkü Selçukluların da vaktiyle soydaşlarının Bizans'la mücadelelerde buldukları Anadolu'yu ileride yurt edinmek amacıyla bir keşif seferi yapmaları hususunda karara varmış oldukları bilinmektedir. İbrahim Yinal tarafından kumanda edilen Türk ordusu, Bizans güçlerinin üzerine yöneldi. Bizans askeri kuvvetleri, Liparit'in kendilerine katılmasından sonra ovaya inebildi. Aslında onlar daha önce alınması çok güç olan çeşitli kalelere çekilmişlerdi.

Anahtar Kelimeler: Oğuz, Anadolu, Türkmen, Doğu Roma, Selçuk Bey.

ABSTRACT

Erzincan is a province located in the Eastern Anatolian region. It is a strategic region that connects two important junction points such as Erzurum and Sivas. Passages provide the connection of Erzincan with the surrounding provinces. After coming from Turkistan and settling in Anatolia, the Turks continued their highland and winter quarters life here as well. Plateaus in Eastern Anatolia such as Aladağ, Köse Mountain, Samagar, Palandoken, Çimen, Munzur, Otlukbeli are some of the important plateaus in the life of Turks. The Romans, who put an end to the Persian domination in Anatolia, dominated the Eastern Anatolian region, hence Erzincan, after this date. It is the Oghuzs who took Anatolia from the hands of the Eastern Roman Empire and made the Oghuz homeland. Following the death of Selçuk Bey, the Turkmens were divided among the members of the Seljuk family in accordance with the Turkish traditions, and a decrease in power occurred in the Seljuks due to the separation of administration. It is understood that the Seljuks, who were in a very difficult situation, felt obliged to seek and to acquire a new home. But where could this new homeland sought be? The most suitable place for them was Anatolia in the west. Because it is known that the Seljuks also decided to make an expedition in order to make Anatolia a homeland in the future, where their cognates were struggling with Byzantium. The Turkish army, commanded by İbrahim Yinal, turned towards the Byzantine forces. Byzantine military forces were able to land on the plain after Liparit joined them. In fact, they were withdrawn to various fortresses that had previously been very difficult to take.

Keywords: Oghuz, Anatolia, Turkoman, Eastern Rome, Seljuk Bey.

Please cite this paper as follows/Atıf için:

Toksoy, A. (2021). Erzincan'ın Tarihi Coğrafyası ve Türk Hâkimiyetine Girişi. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2): 195-217. <https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1016884>

* Sorumlu yazar/Corresponding author
E-mail: ahmet.toksoy@adu.edu.tr

ERZİNCAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI

Erzincan, Doğu Anadolu bölgesinde yer alan bir ilimizdir. Erzurum ve Sivas gibi iki önemli kavşak noktasını birbirine bağlayan stratejik bir bölgede bulunmaktadır. Bir tarafında Kelkit vadisi, diğer tarafında Karasu vadisi yer almaktadır. Bu iki vadi arasında Refahiye Dağları doldurmaktadır. Bu dağlar Kızıl Dağ'dan itibaren Kıran Hanlara kadar uzanmaktadır. En yüksek noktaları arasında Refahiye'nin batısında Dumanlı Dağları ve doğusunda Danabeli dağı bulunmaktadır. Kemah boğazına hâkim olan dağların başında Kara Dağ gelmektedir. Bu dağın her üç tarafı dik yamaçla çevrili olmasına rağmen, yalnız kuzeybatı ciheti hafif meyillidir. Kara Dağın, Kemah boğazına bakan yüzü yer yer derin derelerle oyulmuştur. Kara Dağın en yüksek kısmına Köflan tepesi denilmektedir ki, burası 3030 m.dir (Saraçoğlu, 1989: 21-22).

Erzincan çevre illere önemli geçitlerle bağlanmaktadır. Bunlardan birisi, Refahiye'nin hemen güney doğusunda Kemah bölgesini yukarı Kelkit havzasına bağlayan Ziyaret Gediği (1950 m.), diğeri Çardaklı boğazının başında, Erzincan'ı Refahiye ve dolayısıyla Sivas'a bağlayan Kıran Hanlar gediğidir (2050 m.). Ayrıca Çilhoros Gediği de vardır ki bu gedik, Kemah ve çevre köylerini Divriği'ye bağlamaktadır (1600 m.). Refahiye dağlarının Kelkit tarafında başka bir manzara kendini göstermektedir ki buraya da Çimen Yaylası denilmektedir (Saraçoğlu, 1989: 23).

Kıran Hanlardan başlayıp Sipikör dağlarının doğu ucuna kadar devam eden Çimen yaylası yüksek bir rakıma sahip bulunmaktadır ki ortalama yüksekliği 2500 metreyi bulmaktadır. Kıran Hanların hemen üstünde Karadağ (2832 m.), biraz ileride asıl Çimen yaylası (2749 m.) yer almaktadır. Buradan sonra Cami yurdu, Küçük Çimen yaylası gibi yükseklikler doğuya doğru devam etmektedir. Çok bol yağmur ve özellikle de kar yağışı alan bu yayla oldukça sulak bir bölgedir. Bu sulak ve kalın topraklı yüksekliklerde bol miktarda ot ve çayır yetişir ki yaylak ve kışlak hayatı yaşayan Türkmenler için çok önemlidir. Erzincan'ın kuzeyinde bulunan Esence/Keşiş dağları kuzey batıdan güney doğuya doğru uzanmaktadır (Saraçoğlu, 1989: 23-24).

Erzurum ve Erzincan bölgesinde birçok müstahkem kaleler vardı. Bu kaleler Ortaçağ boyunca yapılan mücadelelerde çok büyük bir öneme sahiptiler. Fırat kenarında iki müstahkem kale göze çarpmaktadır. Bunlar Fırat'ın sol kıyısında Kemah ile sağ kıyıya pek uzak olmayan Melitene (Malatya) kaleleridir (Honigmann, 1970: 53). Erzincan ve çevresi tarih boyunca önemli gelişmelere sahne olmuş bir coğrafyadır. Zaman zaman komşu illerdeki tarihi gelişmeler de Erzincan'ın tarihi gelişimini etkilemiştir.

Erzincan ve havalisinde Ortaçağ boyunca önemini kaybetmeyen birçok tarihi ören yeri bulunmaktadır. Bunlar arasında Mama Hatun (Tercan), Kemah, Pekerç/Çadirkaya, Vican/Bican, Otlukbeli, Kötür önemli kaleler arasında yer almaktaydı. Tercan batıdan doğuya birbirini takip eden ovalar zincirinde Erzincan-Erzurum arasındaki bölümü meydana getirmektedir. Tercan, "can" son eki ile türetilen bölge ve yer adıdır. Bilindiği gibi Türkistan, Azerbaycan ve Türklerin uzun asırlar hâkimiyet kurmuş olduğu İran'da "can" eki ile biten insan, bölge ve yer isimlerine rastlanılmaktadır. Erzincan, Mer-can, Sin-can, Tok-can, Bi-can örneklerini vermek mümkündür. İlk ve orta çağda, Derxene, Derzene olarak kayıtlara geçmiştir. Türk hakimiyetinden sonra Der-can, Dir-can ve Tercan olarak söylenmiştir (Konukçu, 1998: 30). İlçe merkezi için kullanılan en yaygın isimlerden birisi de Mama Hatun'dur. Mama Hatun, Tercan yöresinin ticari bakımdan

göze çarpan önemli merkezidir. Tuzla Çayı'nın kıyısında sağ sahilde küçük bir dağ üzerinde kurulmuştur. Mama Hatun, Saltuklu Beyliği ile Mengücek Beyliği arasında bulunmaktaydı. Kurucusu, Saltuklu hükümdarı Mama Hatun'dur. Bu nedenle kervansaray, hamam, cami ve diğer yapılar kasabanın çekirdeğini teşkil etmiştir. Sivas, Erzincan, Erzurum ve Tebriz ticaret yolunun zincirini tamamliyordu. Kara ve Ak-Koyunlular zamanında da aynı önemini korumuştur. Ak-Koyunlu hâkimiyeti sırasında Ulus'un önde gelen şahsiyetleri de burada ikamet etmiştir (Konukçu, 1998b: 15).

Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonra, yaylak ve kışlak hayatını eskisi gibi devam ettirdiler. Doğu Anadolu'da Aladağ, Köse Dağ, Samagar, Palandöken, Çimen, Munzur, Otlukbeli gibi yaylaklar Türklerin hayatında önemli olanlarından bir kaçıdır. Otlubeli ismini Otlukbeli köyünden almaktadır. Bu dağ zinciri Tercan ve Lori düzlüklerini birbirinden ayırmaktadır. Otlubeli, Bayburt- Erzincan ve Tercan üçgeni içindedir. Sarioğlan Dağlarının kuzeyindeki Karakulak, Tercan'dan kuzeye yönelen vadinin bitiş noktasıdır. Karakulak'tan batıya açılan vadi Hınzırı Komu, Taşlı Güney Sırtı kuzeyindeki Miskik'ten geçmektedir. Otlukbeli eskiden Karakulak adını taşıyordu. Karakulak, aynı taşıyan çaya yakın, tatlı bir yükseltinin yamaçlarında kurulmuştur (Konukçu, 1998b: 7-9). Otlukbeli, Ak-Koyunlu yaylarına yakın ve aynı derecede önemlidir. Tercan ovasının yine Ak-Koyunlular için önemli bir yerleşim birimi olan Pulur ile bağlantısını buradan sağlamaktadır.

Pekeriç (Çadirkaya Beldesi) Tercan-ı Ulya'da (Büyük Tercan) ilk ve orta çağda önemli kasaba ve kaledir. Karasu'nun güneyinde kalmaktadır. Kayalık yükseltisindeki kalesi günümüzde özelliğini kaybetmiş durumdadır. Mengücek ve Saltuklu arazisinin üzerinde sınır bölgesi idi. Kara ve Ak-Koyunlular devrinde aynı isimle anılmıştır. Pekeriç ve civarı tamamen Türkmenlerle doluydu (Konukçu, 1998b: 15-16). II. Basileios döneminde Bizans ordusu devlete başkaldıran isyancıları Pekeriç önlerinde yapılan savaşta mağlup etmişti (Grousset, 1947: 514).

Kötür, küçük bir tepe üzerinde Tercan ile Erzincan arasında bir kaledir. Höbek Dağı, buradaki Vank kilisesi, Abrank ve Edebük ve Vaktiyle Şah İsmail'in uğradığı Sarıkaya'ya hâkim noktadadır. Kaynağını Erzurum'dan alan Karasu ile Tuzla Çayı Kötür önünde birleşmektedir (Konukçu, 1998b: 14). Kalenin hemen yanı başında Türkiye Selçuklu hükümdarı Ala ed-Din Keykubad'ın yaptırdığı köprü de yer almaktadır. Ancak zamanla tahrip olan bu köprü, Osmanlı sultanı IV. Murad (1623-1640) tarafından yeniden yaptırılmıştır (Gündoğdu, 1998: 249-250). Kötür'ün güney-batısındaki ovada ismini Oğuzların bir boyundan alan Kargın bulunmaktadır. İbrahim Ynal'ın 1048'deki Anadolu akını sırasında Türk hâkimiyetine geçmiştir (Grousset, 1947: 588; Honigmann, 1970: 177-178).

Vican/Bican (Yollarüstü), bazen Bizana veya Tzumina olarak kaynaklarda yer almaktadır. Bican, eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen, şimdi köy halindedir. 1048'de Anadolu akınına gönderilen İbrahim Ynal, Pasinler ovasında savaşmadan önce buraya kadar akınına devam ettirmiştir. Bu bölgeleri hâkimiyet altına aldıktan sonra geriye dönmüştür (Grousset, 1947: 588; Kırzioğlu, 1982: 21).

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada eski dönem yani tarihi anlamda birincil kaynaklarla günümüzde yapılmış çağdaş kaynaklar analiz edilecektir. Analiz yöntemi olarak satır içi okuma tercih edilmiştir. Satır okumaları yapılarak konuya ilişkin bilgi veren kaynaklar kronolojik olarak bir araya getirilip, konuya ilişkin yeni çıkarımlarda bulunulacaktır.

ESKİÇAĞ'DAN ORTAÇAĞ'A ERZİNCAN BÖLGESİ

Genel itibariyle Doğu Anadolu bölgesi, güneyde Irak, doğuda İran, kuzey doğuda Kafkasya, batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgeyi teşkil etmiştir. Bu sebeple Doğu Anadolu'nun yüksek yaylası, sözü edilen bölgeler arasında binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerini bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin de en eski çağlarından beri eşine az rastlanan medeniyetlere de sahne olmuştur (Erzen, 1992: 7).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde kuzeyde Kafkasya'dan batıda Elâzığ-Malatya Bölgesi'ne, güneyde kuzey Suriye ve doğuda da Urmiye Gölü'ne kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanlarda MÖ IV. binden itibaren çok zengin ve gelişkin bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kültür "Karaz" veya "Erken Hurri Kültürü" gibi isimler ile tanınmıştır.¹

M.Ö.I. bin yıllarında Doğu Anadolu yüksek yaylasını Trans-Kafkasya'yı, Kuzey-batı İran'ı ve güneyde de Urfa- Halfeti çevresini içine alan ve üç asır boyunca hâkimiyetini devam ettiren kuvvetli Urartu krallığının kurulmasını sağlamıştır (Erzen, 1992: 15-16). Bölgede ilk medeniyet izleri Urartulara aittir. Tunç çağının sonları ile demir çağının başlarında yaşamış olan ve yapılan araştırmalarla ülkenin sınırlarının nerelere kadar uzandığını görülebilmektedir. Urartular, Doğu Anadolu'nun olduğu gibi ve Erzincan bölgesinin de ilk sakinleridir. Uriatri/ Urartu adı, "Dağlık Ülke, Yukarı Ülke" ya da "engebeli topraklar" anlamına gelmektedir. Ancak onlar ülkelerine, Bia/ Biai, kendilerine de Biaini/Biainili demişlerdir. Urartuların merkezi Tuşpa (Van) idi. Tercan yakınlarındaki Şirin Kale ve Erzincan'daki Altıntepe Urartuların merkezlerinden idiler ((Bellı, 1977: 50,102; Sevin, 1989: 50 - 51; Çilingiroğlu, 1997: 4 - 8; Konukçu, 1998: 34; Sağlantı, 2001: lev. 42; Salvini, 2006: 24 - 25; Ceylan, 2008; Çevik, 2009; Köroğlu, 2011: 12; Yakar, 2011: 127; Çiğdem-Topaloğlu, 2018: 413-458; Topaloğlu 2019: 78).

Urartular önce Kafkasya'dan gelen Kimmer akınları, daha sonra da İskit akınlarıyla sarsılmıştır. Medler de bu bölgeyi ordularıyla çiğnemişler (Parmaksızoğlu-Çağlayan, 1976: 182-183) ve MÖ 590'da Medler Urartu hâkimiyetine kesin olarak son vermişlerdir (Topaloğlu-Uslu 2020: 311). Bir süre Med hâkimiyetinden sonra Doğu

¹ Khirbet Kerak-Beth Yerah, Karaz, Trialeti, Kura-Aras, Eski Transkafkasya Kültürü - Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı (Early Trans-Caucasian Culture - Eastern Anatolia Early Bronze Age), Erken Transkafkasya Kültürü (Early Trans-Caucasian Culture), Kırmızı-Siyah Açıklı Keramik Kültürü (Red-Black Burnished Ware), Yanık Kültürü, Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü ve Verimli Hilal Dışındaki Kültür gibi isimlerle anılan bu kültürün, günümüzde genellikle Karaz, Erken Transkafkasya, Khirbet Kerak ya da Kura-Aras Kültürü gibi isimlerle bilindiği görülür. Kültür hakkında geniş bilgi için bk. (Sukenik, 1922: 101 - 108; Albright, 1926: 27 - 31; Koşay, 1943: 165 - 169; Koşay-Turfan, 1959: 359; Kuftin, 1943: 92 - 123; Burney 1958: 165, 173; Burney - Lang, 1971: 43-44; Braidwood - Braidwood, 1960; Koşay-Vary, 1964: 25 vd; Dyson, 1973: 686 - 714; Piotrovskii, 1966; Buccellati, 1974: 5; Koşay, 1984: 42; Pehlivan, 1984: 35; Sagona 1999: 153 - 159; Sagona, 2000: 329 - 373; Sagona-Sagona, 2000: 56 - 127; Öztürk, 2004: 81 - 93; Yaylalı, 2007: 165 - 187; Frangipane, 2009: 24 - 41; Işıklı, 2011: 42 vd; Topaloğlu, 2016: 1200 - 1202; Çiğdem-Topaloğlu, 2018: 413-458, Topaloğlu 2019: 72; Çiğdem-Topaloğlu-Kılıç 2020: 15-17).

Anadolu, Perslerin eline geçmiştir. Pers hâkimiyetine son veren Romalılar bu tarihten sonra Doğu Anadolu bölgesine dolayısıyla Erzincan'a hâkim olmuşlardır (MÖ 60-MS 400). Bu süre içinde de Roma- Parth mücadelesi devam etmiştir. Bu savaşlar sonucunda sınırlar sık sık değişmiştir. İmparator Anastasios zamanında, İran harbinin daha başlangıcında, Diyarbakır'ın kaybedilmesi, hudut istihkâmlarının yetersizliğini belli etmiştir. Bu savaştan sonra da Theodosiopolis (Erzurum) müstahkem bir mevki hâline gelmiştir (Honigmann, 1970: 7-8; Kılıç-Topaloğlu, 2018: 853-855).

Bir yandan Roma- İran arasında savaşlar vuku bulurken, diğer yandan da Avrupa Hun İmparatorluğu da kavimler göçü ile Avrupa kıtasını sarsmaya başlamıştır. Hunlar, Roma İmparatoru Theodosios'un ölümünden (395) sonra bir yandan Balkanlar üzerinden Trakya'ya yürürken, diğer yandan da Kafkas Dağlarını aşarak Anadolu'ya akınlar yapmışlardır. Bu akın Hunların doğu bölümü tarafından yönetilmiştir. Basık ve Kursık komutasındaki iki başbuğun komutasındaki Hun kuvvetleri, Erzurum'dan hareketle Karasu ve Fırat havzalarından Malatya'ya inmişler ve daha sonra da bu kuvvetler Çukurova'yı istila ile Orta Doğu'nun en sağlam surlarına sahip Urfâ ve Antakya kalelerine başarısız kuşatmalarda bulunmuşlardır. Çok geçmeden Suriye'ye inen Türk kuvvetleri Kudüs ve yörelerini ağır bir şekilde akınlara uğratmışlardır. Bunu takiben Suriye'de daha fazla kalmayarak kuzeye yönelmişler ve Orta Anadolu bölgesinden geçerek Doğu Anadolu ve Azerbaycan yolu ile Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarına dönmüşlerdir (Konukçu, 1993: 3; Sevim, 1993: 33-34; Ahmetbeyoğlu, 2001: 43).

Hunlara bağlı olarak İli Irmağı dolaylarında yaşayan Sabarlar 508 yılında hakimiyet alanlarını Doğu Avrupa yönünde genişleterek 515/516 yılında İtil, Don ve Kuban Irmakları arasında yerleşmişler ve bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Bundan dolayı Bizans ve Sasani Devletleriyle de ilişkiye girmişler, ardından onlar Sasanilerle ittifak yaparak, Bizans'la mücadeleye başlamışlardır. Daha sonra Kayseri, Konya ve Ankara şehir ve yörelerine şiddetli akınlar yaparak ganimetler ele geçirmişlerdir (Sevim, 1993: 34-35).

MÜSLÜMAN ARAPLARIN BÖLGEYE YAPTIKLARI AKINLAR

Bu sıralarda Arabistan'da ortaya çıkan ve hızla gelişme gösteren İslamiyet, Sasani ve Bizans İmparatorlukları için tehlikeli bir hal almış, halifeler her iki tarafa gaza yapmak amacıyla kuvvetler göndermişlerdir. Erzurum ve yöresi için sürekli tehlike arz eden Sasani unsuru da böylece ortadan kalkmış ve Bizans, Doğu Anadolu'da kısa da olsa rahatlama devresine girmiştir. II. Theodosios zamanında inşa ettirilen ve kendi adını taşıyan Theodosiopolis yine hudut özelliğini korumaya devam etmiştir (Konukçu, 1993: 3).

Dört halifeden birisi olan Hz. Osman, halifelik makamına oturunca Muaviye'yi Şam valiliğine atamış ve Muaviye de Habib. b. Mesleme'yi Doğu Anadolu'nun fethiyle görevlendirmiştir. Habib b. Mesleme Sümeysad'ı fethettikten sonra Kemah üzerine yürüdü ise de başarılı olamadı. Ancak bir süre sonra İslam orduları Muattal es-Sülemi ve Umeyr b. el-Hubab komutasında tekrar harekete geçerek önemli bir stratejik bölge olan Kemah'ı fethettiler. Ne yazık ki İslam orduları burayı fazla elde tutamadılar. Kısa sürede toparlanan Bizans kuvvetleri Kemah'ı kurtarmayı başardılar. Ancak Müslümanların Kemah'ı hâkimiyet altına alma planları devam etti ve bir süre sonra El Abbas b.

Muhammed komutasındaki İslam ordusu, buranın üzerine tekrar hareket ederek şiddetli bir kuşatmadan sonra yeniden fethetti (Belazuri, 1987: 264-265; Honigmann, 1970: 54).

Kemah kuşatmasından sonra Habib b. Mesleme, 753 yılında İslam kaynaklarında Kalikala olarak geçen Erzurum üzerine yürüdü. Yapılan şiddetli savaşta Bizans ordusu mağlup oldu. Bizans ordusunun, İslam ordusu karşısında mağlup olduğunu gören halk kaleye sığındı. Yapılan şiddetli kuşatma sonucunda halkın şehri terk etmek veya cizye ödemek şartıyla aman dileyenlerin bağışlanacağı bildirildi. Bunun üzerine halkın bir kısmı şehri terk ederek Bizans'a sığındı, Habib ise şehre girerek burada birkaç ay dinlendi (Belazuri, 1987: 283; Turan, 1980: 29).

Asya ve Afrika'nın en önemli bölgelerini ellerine geçiren Emeviler, Anadolu'yu da hâkimiyet altına alabilmek için fâsılasız savaşlar yaptılar. Hemen her sene yaz ve kış gazaları yaptıktan başka çok defalar kalabalık ordularla Marmara ve Adalar Denizi sahillerine kadar ilerlediler. Hatta iki defa İstanbul'u kuşattılar. Abbasi hilafeti zamanında yine Anadolu gazalarına büyük bir ihtimam ile devam edildi. Sugur adı verilen ve Müslümanların elinde bulunan Anadolu şehirlerine bilhassa Horasan ordularından önemli bir kısım yerleştirildi. Halife Mehdi Fergana, İsficab, Belh, Harezm, Herat ve Semerkand gibi Türkistan şehirlerinden pek çok ahaliyi Anadolu'ya gönderdi. Gerek bu surette ve gerekse kendi isteği ile gelen bu Türkler Tarsus, Misis, Anazarba, Adana, Maraş, Hades (Göynük), Malatya, Diyarbakır, Meyyafarikin (Silvan), Ahlat, Malazgirt ve Erzurum şehirlerine yerleştirildiler. Bu suretle Anadolu'nun güney ve doğu tarafları Maveraünnehr Türkleri ile iskân olundu. Mehdi'nin halefleri zamanında ve bilhassa Harun, Me'mun ve Mu'tasım zamanlarında bu Türklerin miktarı artırıldı (Yinanç, 1944: 19-20).

İki asır boyunca Bizans İmparatorluğu ile mücadele eden ve hemen her sene Orta Anadolu'ya gazaya çıkan bu Türk başbuğlarının en meşhurları arasında Vasif et-Türkî, Karinoğlu Fazl, Ferec et-Türkî, Amaçur et-Türkî, Bilgeçur, Ferganalı Halef, Toganoğlu Ahmet, Ebu Sabit et-Türkî, Yazman, Busr Afşinî, Kayoğlu Ahmet, Burduoğlu Rüstem, Hakan gibi başbuğların adlarını sayılabilir. Çoğunluğu Tarsus'ta oturan ve bazen Abbasi halifelerinin, bazen de Mısır'da kurulan Türk devleti Tolunluların veya Suriye'deki Hamdan-oğullarının yüksek hâkimiyetini tanıyan bu başbuğlar hemen her sene gaza akımlarına çıkarlardı. Onların hâkimiyet kurmak istedikleri şehirler arasında Sivas, Komana, Niksar, Şarki Karahisar (Şebinkarahisar), Zamantı, Amasya, Kayseri, Ereğli, Konya, Ermenek, Yalvaç, Larende (Karaman), Eskişehir, Bergama, Ankara, Amorion, Çankırı ve Ulukışla şehirleri sayılabilir (Yinanç, 1944: 21). Bizanslılar da Müslüman ülkelerini yağma etmek ve huduttaki Türk başbuğları ile çarpışmak üzere aynı şekilde teşkilat oluşturuldu ve hatta Balkanlarda Türk milletine mensup fakat Hristiyan olmuş birçok boy, hudutlara yerleştirildi (Yinanç, 1944: 21-22). Böylece bir tarafta Müslüman Türkler diğer tarafta Hristiyan Türkler birbirleri ile asırlarca mücadele etmişlerdir.

Özellikle Makedonya sülalesinin Bizans tahtını ele geçirmesinden sonra Bizans bir toparlanma devrine girmiş ve İslam mücahitleri saldırıyı bırakıp savunmaya geçmek zorunda kaldılar. Böylece Türk Başbuğlarının X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da Bizans'a karşı sürdürdükleri gazalar sona ermiş oldu (Sevim, 1993: 37). Bizanslılar, bu yüzyılda doğuya doğru hareket ederek Diyarbakır'a doğru istilalarını genişleterek kuzeyde ise Erzincan'dan sonra Kalikala'yı işgal edip Azerbaycan'a kadar

dayandılar (Belazuri, 1987: 285). Bundan sonra Doğu Anadolu, Selçuklu Türklerinin gelişine kadar Bizans'ın elinde kaldı.

Anadolu'da hâkimiyetini tamamlayan Bizans yönetimi, ülkeyi thema denilen birçok idari bölgeye ayırdı. Themalar askeri bölge anlamına gelmekte ve yüksek rütbeli subaylar tarafından idare edilmekteydi. Bu themaların en önemlisi ise Theodosiopolis temasıydı. Esasen Theodosiopolis, Bizanslıların Kafkasya, Azerbaycan ve güney bölgelerindeki arazilerini gözetleme noktasıydı. Orada önemli miktarda asker bulundurlar ve mevsim şartlarının el verdiği ölçüde İberia ve Khaldia'daki tedip hareketlerine katılırlardı. Theodosiopolis'ten başka Kharsianon temasının kuzey doğusunda Sbastia (Sivas) ve daha ileride Koloneia themaları vardı. Kuzeyde ise Khaldia teması yer almıştı. Bu themalar oldukça düz bir hat üzerinde Güney-batıdan kuzey-doğuya doğru uzanıyorlardı (Konukçu, 1993b: 4; Honigmann, 1970: 49-51).

ANADOLU ÜZERİNE YAPILAN AKINLAR VE ERZİNCAN

Tarihte harpçi ve fatih millet olarak tanınan Türkler, hayatı başka hiçbir millette görülmeyen ölçüde hareket halinde geçmiş ve tarihi, dünyanın çeşitli bölgelerindeki savaşları ve mücadeleleri ortamında gelişmiştir. Türk milletinin bu karakter yapısı çeşitli tarzlarda tefsir edilmiştir. Hakikaten Türk savaşları, tesadüf, kan dökücülük, servete susamışlık gibi iptidai ve yüksek görünme, şan ve şeref arzusu gibi basit içgüdülerle değil, fakat doğrudan doğruya insanlıktan kaynak alan bir felsefi düşünceye dayanıyordu. Bu felsefenin temeli “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” dünyayı Türk idaresine almak ülküsü şeklinde özetlenebilir. Türk Tarihinin çeşitli bölge ve devirlerinde bütün sayılı başbuğ, hakan ve sultanlar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmasından tespit etmek mümkündür (Kafesoğlu, 1971: 3-4). Bu ülkeye Asya Hunlarından Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde tesadüf edilmektedir. Sayısız Türk savaşlarını manalandıran ve Türklerin “fatih millet” payesine yükselmesi sebebinin açıklayan bu düşünce elbette Selçuklu Türklüğünde de yaşıyordu.

Doğu Roma-Sasani mücadeleleri ile başlayıp ve aşağı yukarı 300 yıl boyunca Anadolu'da Bizans'a karşı girişilen yukarıda kısa olarak bahsettiğimiz gaza hareketleri, bu coğrafyadaki şehir ve kalelerin geniş çapta harap olmasına sebep olmuş ve dolayısıyla buradaki Bizans savunmasına ağır darbeler indirdi (Sevim, 1993: 37). Böylece Türk fütihat hareketinin Anadolu'yu vatanlaştırmaya yöneldiği sıralarda Anadolu, nüfusunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş bir coğrafya durumundaydı. Yine bu sıralarda ancak şehirlerde yaşayabilmekte olan mahdut miktardaki nüfusun etnik durumu ise şöyle idi; Anadolu'nun doğusunda belirli şehirlerde Ermeniler, kuzey doğusunda ve İberia bölgesinde Bagratlılar ve Abhaz krallıkları, batısında ise Rumlarla meskundu.

Tarihte topluluklara yüzyıllar boyunca takip edecekleri istikametler çizmeye muvaffak olmuş büyük devirler vardır. XI-XIII yüzyıllarda Selçuklu Türklüğünün gerçekleştirdiği çağ işte bu büyük devirlerden birisidir. Selçuklu İmparatorluğu, Türklerin kurduğu dört büyük imparatorluktan üçüncüsüdür. Bu büyük imparatorluk, XI. yüzyılda Oğuz Türkleri tarafından kuruldu. Bilindiği üzere Oğuzlar, umumi hayat ve devlet kuruculuğu gelenekleri bakımından Gök-Türklere bağlıydılar.

Selçuk'un ailesi gerek tarihi kaynaklardan gerekse para ve damgalarından anlaşıldığı üzere Oğuzların Kınık boyuna mensuptu. Babası Dukak (Dokak), Oğuzlar

arasında Temir-Yalığ (demir yaylı) lakabı ile anılmaktaydı. Dukak Bey, şeametli, şeci, tedbir ve rey sahibi bir insandı (Hüseyini, 1933: 1; Esir, 1989: 361; Kafesoğlu, 1972: 4; Köymen, 1979: 6; Turan, 1996:55). O, Kımk boyunun başbuğu ve her zaman, her hususta fikir danışılan birisiydi. Onun sözlerine muhalefet etmez, emirlerine karşı çıkmazlardı. Kaynaklar, Dukak Bey'in bulunduğu yüksek makamı göstermek için şu hadiseyi anlatmaktadır, Oğuz Yabgu'su bir gün askerini toplayıp İslam ülkelerine veya Hazarlar karşı yürümek istediği halde Dukak ona mâni oldu. Bunun üzerine Yabgu ile münakaşa etti. Oğuz Yabgu'sunun ağır sözler söylemesi üzerine Dukak onu tokatladıktan başka gürzü ile başına vurarak yaraladı. Bunun üzerine Yabgu'nun adamları Dukak'ı yakalamak istemişlerse de Dukak'a bağlı emirlerin onu müdafaa etmesi üzerine tutulmadan dağıldılar. Bu arada Selçuk isminde bir oğlu dünyaya geldi (Esir, 1989: 361; Hüseyini, 1933: 1-2; Adim, 1989: 20; Turan, 1996: 65).

X. yüzyılın başlarında doğan Selçuk, babası öldüğü zaman muhtemelen 17-18 yaşında bulunuyordu. Esasen Selçuk büyüdüce onda var olan asalet ve liderlik vasıfları belirlediği için Oğuz Yabgu'su, onu kendi yanına alarak yetiştirdi. Yabgu tarafından önemli mevki olan emaret ül ceşş yani asker kumandanlığı demek olan subaşı görevine getirildi. Yabgu'nun hanımı, Selçuk'un yükseldiğini ve halkın ona itaat edip boyun eğdiğini görünce kocasını Selçuk'a karşı dikkatli olmağa çağırıldı ve ısrarla onu öldürmesi için kışkırttı. Bu konuşmayı işiten Selçuk Bey, bütün adamlarını ve kendine itaat edenleri yanına alarak Cend taraflarına geldi (Esir, 1989: 361; Hüseyini, 1933: 2). Hükümdarlığın ilahi menşeli olduğu inancına dayanan Türk geleneği icabı Türklerin tarih boyunca asıl hanedanlara karşı duydukları bağlılıktan dolayı, babası gibi kalabalık Oğuz kitlelerini elinde tutan Selçuk, Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücadelenin rol oynadığı görülmektedir. Bundan başka tarihte büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da yer darlığı ve otlak yetersizliğinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1971: 7-8).

Selçuk Bey'in, Yeni-kent'ten uzak olmayan ve Maveraünnehr'den göç etmiş olan Müslümanların oturduğu, Türkler ile İslam ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı oldu. Ahalisinin bir kısmı Türk olan bu Müslüman bölgesinde yaşamak için zaruri, ayrıca siyasi imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslamiyet'i kabulü düşünen Selçuk, Buhara ve Harezmi gibi civardaki İslam beldelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı olan Oğuzlar ile İslamiyet'i kabul etti (Turan, 1996: 67; Kafesoğlu, 1971: 8-9). Selçuk Bey'in burada mevki ve itibarı oldukça arttı. O, Cend taraflarında ikamet edip henüz İslam'ı kabul etmemiş olan Türkler üzerine cihada çıktı. Cend havalisi vergilerini Oğuz Yabgu'suna vermekteydiler. Bu sırada Selçuk Bey, vergi toplamak için gelen Yabgu'nun tahsildarlarını oradan uzaklaştırdı (Esir, 1989: 363).

Bu olaylar olurken Karahanlı hükümdarı Harun b. İlig Han, Samani topraklarından bir kısmını istila edince, Samani hükümdarı Selçuk'a haber gönderip yardım istemiş, Selçuk'ta askerlerini oğlu Arslan kumandasında ona, yardıma göndermiştir. Selçuklu kuvvetlerinin yardımı sayesinde Samani hükümdarı, Harun'a üstünlük sağladı ve daha önce işgal ettiği yerleri geri aldı. Bu yardıma karşılık Samani hükümdarı, Nur kasabası ve civarını Selçuklulara yurt olarak verdi. Böylece yeni kurulan bu beylik bölgedeki diğer devletler tarafından resmen tanınmış oldu. Uzun bir hayat sürdüğü anlaşılan Selçuk Bey, yüz yaşlarında Cend'de 1007 senesi civarında öldü

(Mahmud, 1977: 5; Esir, 1989: 362; Hüseyini, 1933: 2). Selçuk Bey'in dört oğlu vardı. Mikail, Arslan (İsrail), Yusuf, Musa. En büyük oğlu Mikail, babası hayatta iken bir savaşta ölmüş olduğu için onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Selçuk Bey'den sonra ailenin başına Arslan, Yabgu unvanını alarak geçmiştir. Yusuf'a Yımal, Musa'ya da İnanç unvanını verilmiştir.

Selçuk Bey'in ölümünü müteakip Türkmenler, Türk ananelerine uygun olarak Selçuklu ailesi efradı arasında bölüşülmüş ve idare ayrılığı yüzünden Selçuklularda bir kuvvet azalması belirmiştir. Selçuklu ailesinin mensupları, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla beraber, her biri kendine bağlı Türkmen kitlelerinin başında olarak Maverünnehr'e inmişlerdir. Bu havaliye geldiklerinde Samani Devleti ortadan kaldırılmış ve toprakları Karahanlı ve Gazneli Devletleri tarafından paylaşılmıştır. Dolayısıyla Selçuklu başbuğları burada Karahanlılarla karşı karşıya gelmişlerdir. Karahanlı Nasr Han, Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa kuvvetlerinden faydalanmak maksadıyla, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı güvensizlik havası yüzünden, aralarında mücadele başladı. Bu arada Tuğrul ve Çağrı Beyler, diğer Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek, onun arzusu üzerine Talas havalisine gittilerse de Buğra Han bir süre sonra Tuğrul Bey'i tutukladı. Çağrı Bey, bunun üzerine baskın yaparak kardeşini kurtardı. Daha sonra da Buhara'da bir devlet kuran Ali Tegin'in muhalefetiyle karşılaşmışlardır (Kafesoğlu, 1972: 12-13). Sonunda Karahanlı hükümdarı harekete geçerek onları Maverünnehr'deki yurtlarından uzaklaştırdı (Kafesoğlu, 1953: 260-261).

İstiklale büyük bir azim ile sarılan Tuğrul ve Çağrı Beylerin emrindeki kalabalık Türkmen kitlelerinin beş- on sene gibi kısa bir süre zarfında ve her defasında yeni bir yurt, müsait şartlarda bir toprak parçası bulabilmek kaygısıyla çocukları, eşyaları, çadırları, at ve koyun sürüleriyle haftalarca devam eden uzun ve meşakkatli muhaceretlerden hem maddeten hem de manen ne kadar sarsıldıklarını tahmin etmek güç değildir. Buna bir de her an taarruz ve tecavüze uğramak korkusu ilave edilirse, Selçukluların içinde buldukları son derece vahim durum anlaşılmış olur. İşte bu bakımdan Selçukluların yeni bir yurt arama ve yeni bir yurt edinme zorunluluğu duydukları anlaşılıyor. Fakat aranan bu yeni yurt neresi olabilirdi? Onlar için en müsait yer batıda bulunan Anadolu'ydu. Çünkü Selçukluların da vaktiyle soydaşlarının Bizans'la mücadelelerde buldukları Anadolu'yu ileride yurt edinmek amacıyla bir keşif seferi yapmaları hususunda karara varmış oldukları bilinmektedir (Kafesoğlu, 1972: 262-263; Sevim, 1993: 39; Yımaç, 1944: 35; Köymen, 1979: 104).

Çağrı Bey Horasan'ı süratle geçerek Irak-ı Acem'e girdi. Selçuklu harekâtını gözden uzak tutmamakla beraber, Gazneli idarecileri bu geçişi zamanında haber alamamış, Tus'ta oturan Gazneli Devleti'nin Horasan valisi Arslan Cazib, Çağrı Bey'in geçişi duyunca onu yakalamaları için bir askeri kîta gönderdi ise de bu askeri kuvvet Selçuklu süvarilerini yakalayamadan geriye döndü. Bu sıralarda Hindistan'da gazalarda bulunan Gazneli sultanı Mahmud, Çağrı Bey'in rahat bir şekilde Horasan'ı geçmesi üzerine Horasan valisini azarladı. Çünkü o, Arslan Cazib'in, Çağrı Bey'e göz yummasından şüphe etmekteydi (Köymen, 1979: 107; Kafesoğlu, 1972: 263; Sevim, 1993: 39-40).

Çağrı Bey, vaktiyle Samanlı Devleti hükümdarlarından Emir Ahmed b. İsmail zamanında Horasan'ın bazı yerlerine yerleştirilen Türkmenlerden de aldığı kuvvetlerle birlikte Irak-ı Acem, Azerbaycan üzerinden batıya doğru ilerleyerek, o sıralarda Ermenilerin elinde bulunan topraklarda görüldü (Kafesoğlu, 1972: 263). Çağrı Bey'in bu akını sıralarında, Doğu Anadolu'daki siyasi durum oldukça karıştı. Ermeni ve Gürcü prenslikleri birbirleriyle sürekli çatışmalarda buldukları gibi, bu bölgedeki Müslüman beyliklerle de işbirliği ve ittifak yapmaları sebebiyle vasal statülerine rağmen Bizans'la ciddi bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. II. Basileios, doğu seferinde Gürcü prensliklerini kendisine bağlayıp kırk bin Ermeni'yi, Bizans'ın geleneksel siyaseti gereğince Orta Anadolu'ya göç ettirdi. Bundan dolayı Doğu Anadolu'da vasal da olsa artık ne Ermeni ve ne de Gürcü prenslikleri mevcut idi. Ancak bunların prensleri Bizans yöneticisi ve kumandanı olarak görev yapmaya devam ettiler (Sevim, 1993: 40). Çağrı Bey, emrindeki kuvvetlerle doğrudan doğruya Bizans yönetimindeki Doğu Anadolu sınırlarını aşarak Vaspurakan topraklarına girdi (Mateos, 1987: 48; Kafesoğlu, 1972: 267).

Bu durumu işiten David, ordusunu alarak, Türk ordusuna doğru harekete geçti. İki ordu korkunç bir savaşa tutuştu. Bu zamana kadar Türk askeri görmemiş olan Vaspurakan ordusu, Türk ordusu karşısında birçok zayıt verdi. Bu konu da Urfalı Mateos oldukça farklı bilgi vermektedir, "Ermeni askerleri, Türklerle karşılaşınca onların acayip şekilli, yaylı ve uzun saçlı olduklarını gördüler. Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış olan Ermeni askerleri, kılıçlarla onların üzerine atıldılar. Türkler de Ermenilere ok ile karşılık veriyorlardı. Bu manzarayı gören General Şapuh, David'e çekilmelerini teklif etti. Çünkü askerlerin çoğu yaralanıyordu. David, tekrar savaşa girdiyse de Şapuh zorla onu geri çekti" (Mateos, 1987: 49).

Bu ilk zorlu savaştan zaferle çıkan Çağrı Bey, kendisine açılan Reştunik bölgesinde ciddi tedbirlerle karşılaşmaksızın uzun bir müddet dolaştı. Bu sırada eline bol ganimet geçti. Bölgenin birçok kalesini ele geçirerek Vaspurakan bölgesinin batı taraflarına hâkim oldu. Bilahare çeşitli kollar halinde kuzeye yönelip Gürcülerin oturdukları Nahcivan ve havalisine girdi. Burada Gürcü kumandan Liparit komutasında bir ordu Çağrı Bey'in karşısına çıktı ise de savaşa cesaret edememiş ve kaçmıştır. Böylece Çağrı Bey bütün havzaya hâkim olmuştur. Bundan sonra Selçuklu başbuğu, Divin/Dovin üzerinden daha kuzeyde bulunan Nik bölgesine geçerek bura ahalisinin çoğunu esir etti. Selçuklu ordusu burada da zorlu bir savaşa başladı (Honigmann, 1970: 175-176; Kafesoğlu, 1972: 268-269). Dilumnatz hükümdarı askerlerini alarak Nik bölgesinde Bıçni (Beçni) kalesinin yakınlıklarına geldi. Kalenin komutanı ve Ermeni generali Vasak bu sıralarda bir ziyafette bulunuyordu. Bu sırada bir haberci gelerek, bütün Nik eyaletinin esaret altına girdiğini bildirdi. Vasak zırhlarını giyinerek ordusuyla beraber Nik bölgesine doğru ilerlemeye başladı. Türk askerlerinin buraları ele geçirdiğini ve kiliseleri tahrip ettiklerini görünce hemen savaşa girdi (Mateos, 1987: 16-17). Baskına uğrayan Türkler, asıl orduya iltihak etmek üzere ricat ettiler. Vasak, Türklerin geriye döndüğünü görünce başarılı olacağı heyecanı iyice kamçılandı. Esasen bu Türk askerleri öncü müfreze idi. Az sonra Vasak, Çağrı Bey'in ordusu ile karşı karşıya kalınca gerçeği gördü, ordusunda savaştan kaçma eğilimleri başladıysa da o, hitabetiyle ordusunun maneviyatını kuvvetlendirdi. Yapılan savaşta Ermeniler adeta yok edildiler ve kaçabilenler ise etrafa dağıldı. Vasak ise kaçmış ve canını kurtarmış ise de kendisine yetişen Türk askerleri

tarafından öldürülmüştür (Mateos, 1987: 18; Kafesoğlu, 1972: 269-270; Sevim, 1993: 40-41; Yinanç, 1944: 36).

Çağrı Bey, buralarda bir müddet daha mücadelesine devam edip hayli ganimet topladı. Sonuç itibariyle Çağrı Bey, ileride yurt edinilmesi amacıyla başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonucunda yolu üzerinden aldığı takviyelerle birlikte ancak beş -altı bin atlıyı bulan ve o devir için dahi çok küçük sayılan bir Türk kuvvetini, Bizans'ın doğu Anadolu'daki kuvvetlerinin durduramayacak durumda olduğunu filen ve bizzat tespit etmiştir. Çağrı Bey dönmeye karar verdikten sonra kendisiyle iş birliği yapmış olan Türkmenlere vedalaştı. Tus valisi Arslan Cazip, Çağrı Bey'i yakalayıp Gazne'ye götürmeleri ayrıca yolların muhafazası ve emniyeti için uyanık ayrıca iş bilir kimseleri tayin etti. Fakat onun aldığı tedbirler yeterli gelmemiş, Çağrı Bey bu takipten mahirane bir şekilde sıyrılarak geldiği güzergâh ile Azerbaycan ve Horasan ile Maverâünnehr'e geri döndü (Sevim, 1993: 41; Köymen, 1979: 11-12). Çağrı Bey, Tuğrul Bey'in yanına giderek, "Burada iki vali var. Bunlar Harezm Şah Harun ile Sebük Tigin'in torunu ve Sultan Mahmud'un oğlu Mesud. Biz yalnız başımıza bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kimse yoktur" dedi (Farac, 1987: 293).

DANDANAKAN ZAFERİNDEN SONRA ANADOLU'YA YAPILAN AKINLAR VE ERZİNCAN

Selçuklu Türkleri Maverünnehr bölgesinde yaptıkları mücadelelerden sonra kuvvetle bir güç olarak devletlerarası mücadelelerde yer almaları, ayrıca bu sırada Karahanlı prensi olup Buhara'da bir devlet kurmuş olan Ali Tegin ile ittifak yapmaları sonucunda Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud Maverâünnehr'i ele geçirmeyi karar verdi. Bahane olarak da Maverâünnehr ahalisinin sık sık Ali Tegin'den şikâyet için Belh'e geldikleri ve aynı zamanda Ali Tegin'in Mahmud tarafından Türk hükümdarına yani Doğu Türkistan hükümdarlarına gönderdiği elçilerin geçmesine izin vermediği ileri sürülüyordu. Mahmud 1025 tarihinde zincirlerle birbirine bağlı kayıklardan meydana getirilen bir köprü vasıtasıyla Amu-Derya'yı (Ceyhun Nehri) geçti. Maverâünnehr hükümdarlarından kendisine ilk katılan Saganiyan emiri oldu, bu Harezmşah Altuntaş takip etti. Mahmud kalabalık ordusu için bir ordugâh kurdurdu, kendisi içinde on bin kişilik bir orduyu içine alabilecek büyük bir çadır hazırlattı. Karahanlı hükümdarı Kadir Han'da Kaşgar tarafından harekete geçerek Semerkand'a vardı. Çadırlar kurulduktan sonra, Han gelişini haber verdirmek için Gazneli Mahmud'a elçiler gönderdi ve görüşmek arzusunda olduğunu belirtti (Barthold, 1990: 302).

Kadir Han'ın haberine cevap olarak Mahmud bir görüşme teklifinde bulundu. İki hükümdar bir kaç süvariyle ortaya geldiler. Birbirlerine hediye verdikten sonra ayrıldılar. Ertesi gün Sultan Mahmud muhteşem bir sofraya hazırlattı. İki Türk hükümdarı aynı sofraya oturdular, ardından da birbirlerine tekrar hediyeler takdim ettiler (Barthold, 1990: 303-304).

Bu mülakattan çıkarılacak siyasi sonuçlar ise şunlardır.

- 1- Ali Tegin'in kurduğu Buhara Devleti ortadan kaldırılacak. Bu işi Sultan Mahmud üzerine alıyordu.
- 2- İki müttefik arasında sınır değişmiyor, yine sınır eskisi gibi Amu Derya idi.

3- Bu mülakatta asıl müzakere konusu Selçuk oğulları teşkil etmiştir. Bu hususta ısrar eden Kadir Han'dır. Bunda da anlaşmaya varmışlardır. Daha doğrusu Kadir Han görüşünü Sultan Mahmud'a kabul ettirmiştir. Selçuklularda ortadan kaldırılacak ve bu işi de Gazneli sultanı yerine getirecektir.

4- İttifakın gerçekleşmesi için karşılıklı akrabalık münasebetlerine girişilmesi kararlaştırılmıştır (Köymen, 1979: 77-78).

Gazneli hükümdarı bu görüşme dolayısıyla Türkmen Başbuğu Arslan Yabgu'yu düzenlediği bir şölen sırasında yakalayıp Hindistan'daki Kalincar kalesine hapsetti. Bundan sonra Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerden büyük bir kısmını Horasan'a yerleştirdi. Ancak Tus valisi Arslan Cazib, onları pek rahat bırakmadı. Türkmenlerde bunun üzerine valiyi yenilgiye uğrattılar. Sultan Mahmud'da Türkmenleri cezalandırdı ve pek çoğunu öldürttü (1028). Bundan sonra bazı zümreler savunması kolay olan dağlara çekilirken iki bin çadırılık başka bir kitle ise Azerbaycan'a gelip bura hükümdarı Vehsudan'ın hizmetine girdiler ve Anadolu üzerine sefer yapmaya başladılar (Sevim, 1993: 43). Arslan Yabgu'ya bağlı olduklarından dolayı kendilerine Yabgulu Türkmenleri adı verilen Türkmenler de Anadolu üzerine seferler yapmışlardır. Kızıl, Boğa ve Köktaş idaresindeki Türkmenlerden bir grup Vaspurakan bölgesine girerek Erzurum'a kadar olan sahada kartal gibi süratli at oynattılar. Bir kısmı da Diyarbakır bölgesine gelerek bu bölgede harekete geçmişlerdir.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresindeki Selçuklular 1040 yılına kadar Horasan bölgesinde Gazneli Devleti'ne karşı istiklal mücadelesinde bulunmuşlardır. Fakat bu devlete öldürücü darbeyi 1040 Mayıs'ında vurmuşlar ve bu zaferden sonra da istiklallerini ilan etmişlerdir (Turan, 1996: 103). Toplanan kurultayda Selçuklular ülkeleri paylaşmışlardır. Buna göre, Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmını almıştır. Musa Yabgu ise, Bust, Herat, Sistan ve uzanabildiği kadar bölgeye tayin edilmiştir. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, Tabasayn vilayeti ile Kirman bölgesine gitmiştir. Tuğrul Bey ise Irak tarafına gitmiştir. Anne bir kardeşi İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakuti ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış onun yanında kalmışlardır. Rey şehri ele geçirilip başkent yapılıncaya İbrahim Yınal Hemedan'a, Yakuti Zengan ve Azerbaycan taraflarına, Kutalmış ise Gurgan ve Damgan'a gönderildi (Ravendi, 1957: 102-103). Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulmasından bir süre sonra kararlaştırılan fetih planları uyarınca batı yönünde gelişen fetihleri yürütmeye görevini bizzat üstlenen Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişapur'dan Rey kentine nakletti (1043). Böylece Anadolu'da Selçuklu ordularının düzenli seferleri başlamıştır (Sevim-Merçil, 1995: 34).

Anadolu'nun fetih hareketini bizzat yeni başkent Rey yürütmeye başlayan Tuğrul Bey, amcası Yusuf Yınal'ın oğlu ve anne bir üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin, diğer amcasının oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i Hazar Deniz'i bölgesinin, öteki amcası Musa İnanç Bey'in oğlu Hasan Bey'i ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Ayrıca bu Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi (Yinanç, 1944: 44). İbrahim Yınal birkaç yıl içinde Hemedan ve İsfahan bölgelerini fethettikten sonra Dicle Irmağı kıyılarına kadar harekâtını başarıyla sürdürdü. Öte yandan Kutalmış da Ceylan ve Tarım bölgelerini ele geçirdikten sonra ileri harekâtına devamla Aras Irmağını geçerek

Erran ve Gürcistan'a girmeyi başardı. Bu arada Kutalmış, Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakos'un Gürcü asıllı komutanı Liparit komutasında sevk ettiği ordunun Şeddadilerin başkenti Duvin'i (Divin) kuşatıp sıkıştırması sonucunda Şeddadileri savunmak amacıyla harekete geçerek Liparit'i Gence önlerinde kesin bir yenilgiye uğrattı ve geri çekilmek zorunda bıraktı. Öte yandan Hasan Bey'de 20.000 kişilik bir orduyla önce Eleşkirt'e geldi. Batıdaki Basean ovasını da geçerek Erzurum bölgesinde görüldü. 1048 yılında Hasan, Vaspurakan'a doğru yoluna devam etti (Konukçu, 1993: 9; Sevim, 1993: 50). Vaspurakan'ın Bizanslı valisi Aaron kalabalık Türk ordusu karşısında Gürcistan'ın Bizanslı valisi Kekavmenos'dan yardım sağladı. 1048 yılında Hasan Bey, Stranga denilen Yukarı Zap'da tuzağa düşürüldü. Askerlerinin bir kısmı kaçarak hayatlarını kurtarabildilerse de kendisi şehit edildi. Kaçabilen askerler Hoy'dan Sultan Tuğrul'a gönderdikleri haber ile beylerinin elim kaybını duyurdular (Brosset, 1849: 222; Grousset, 1947: 587; Konukçu, 1993: 9).

Sultan Tuğrul Bey, Hasan Bey ve mağlup olan ordusunun intikamını almak üzere o sırada Şehrzur taraflarını itaat altına almakla uğraşan İbrahim Yınal'a Azerbaycan valiliğini vererek Anadolu seferine memur ettiği gibi Erran kıtasının bir kısmını ele geçirmiş olan Kutalmış'ı da onunla birleşmeye ve birlikte Anadolu üzerine sefer yapmayla görevlendirdi. Bizans kuvvetlerinin mübalağa yaparak 100 000 kişi olarak gösterdikleri bu ordunun karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Vaspurakan ve İberia valileri Bizans imparatoruna haber göndererek yardım istediler (Yınanç, 1944: 9; Mateos, 1987: 85). Bu sırada Anadolu'da Selçuklu fetih hareketlerine karşı yeni Bizans hududunun dayanma noktaları Van Gölü kıyısındaki Vaspurakan kalesi, Malazgirt kalesi ve Taik bölgesindeki kaleler ve Anion (Anı) şehri kalesiydi (Grousset, 1947: 588).

1048/1049 tarihinde İbrahim Yınal komutasındaki çok daha ciddi bir Selçuklu akını cereyan ederken Bizans komutanlarından Kekaumenos ise kendi görüşüne göre karşı saldırılarla Müslüman topraklarına hücum edilmesini teklif etti. Buna karşı Aaron ise kalelerde savunma yapılmasını tercih etti. Bu durumda Bizans ordusu kuvvetle tahkim edilmiş olan Basean'a (Pasinler) düzenli bir şekilde çekilerek Erzurum'un doğusundaki Ordor köyünün bulunduğu ovada karargâh kurdu (Grousset, 1947: 588; Brosset, 1849: 222). Burada bulunan halkı kalelere yerleştirerek beklemeye koyuldular. Bizans imparatoruna gönderdikleri mektupta, Türk ordusunun durumu hakkında bilgi verdiler. Mektubu alan imparator, onlara yardımcı olarak Gürcü komutan Liparit'i gönderdi ve Liparit gelinceye kadar hiçbir harekette bulunmama kararını bildirdi (Brosset, 1849: 222-223; Konukçu, 1993: 9-10).

Bu sırada İbrahim Yınal komutasındaki Türk ordusu Vaspurakan'ı geçip, Basean'a girmiş Valarchavan kasabasına kadar varmış ve kaynakların bildirdiğine göre yirmi bir ilçeyi ele geçirerek halkını esir etmiştir. Oradan Erzurum'a kadar ilerleyerek batıda Khaldia ülkesine, kuzeyde İspir'e, Taik kalelerine, doğuda Arşarunik'e, güneyde Taron, Haşteank ve Khorzean bölgesine kadar ilerlemiştir. Kuzey batıda ise Siuni'ye kadar gitmiştir. Batıdan dönen askerler de merkezi Vican (Bican) olan Manalı sancağına, ardından da Kötür'de bulunan Sembatai-berd denilen kaleye saldırdılar. Bölge halkı ise Vican'ın yüksek dağ ve vadilerine sığınma imkânını bulabileceklerine inanıyorlardı. Türkler yaptıkları saldırılar sonucunda bu bölgeyi ele geçirdiler (Grousset, 1947: 588; Honigmann, 1970: 177-178; Kırzioğlu, 1982: 21; Cahen, 1988: 12).

Buradan da Artze (Karaz, Kara-arz) şehrine saldırdılar. Grousset'e göre, birçok zenginliğe sahip olan şehir, tabyalardan mahrumdu. Bizanslı General, Artze/Karaz halkını Erzurum'un surlarının arkasına çekilmeye çağırdı. Kendi kahramanlıklarına güvenen halk bunu reddetti. Türk ordusu oraya varınca, onlara karşı koymak için ortaya çıktılar. Şehir halkı kendini kahramanca savundu ve korkunç bir savaş oldu (Grousset, 1947: 558; Brousset, 1849: 223). Urfalı Mateos ise bu savaş hakkında daha değişik bir şekilde yorum yapmaktadır. Ona göre, bu sırada Türkler, çok nüfuzlu meşhur şehre geldiler. Onlar şehrin surlardan mahrum bir vaziyette ve lakin sayısız erkek ile kadın ve hesapsız altın, gümüş ile dolu buldular. Şehir halkı Müslüman askerleri görünce ittifakla onlara karşı geldiler. Şehrin etrafında şiddetli bir muharebe vuku buldu. Muharebe hemen bütün bir gün sürdü, tarlalar kanla boyandı. Çünkü ne iltica edilebilecek bir yer ne de bir yardım ümidi vardı. Bu arada şehrin askerleri firar ettiler. Bunu gören Türk askerleri kılıçlarıyla şehre hücum ettiler ve burayı ele geçirdiler. Ganimet olarak alınan altın, gümüşü ve kıymetli kumaşları zikretmeye hacet yoktur. Çünkü bunların miktarını kalemle ifade etmek imkânsızdır (Mateos, 1987: 86-87).

İbrahim Yınal tarafından kumanda edilen Türk ordusu, Bizans güçlerinin üzerine yöneldi. Bizans askeri kuvvetleri, Liparit'in kendilerine katılmasından sonra ovaya inebildi. Aslında onlar daha önce alınması çok güç olan çeşitli kalelere çekilmişlerdi. Bundan sonra Bizans ordusu Kapetru (Kapetrud-Hasankale) kalesi yanına yığıldılar. Katakalon ve Aaron adlı iki Bizans generali birbirleriyle anlaşamıyorlardı. Çünkü Katakalon, Artze'yi müdafaa edenleri yardımcı önerirken, Aaron sarayın emri gereği buna itiraz ediyordu. Bu arada Türk ordusu da Kapetru önlerine geldi (Brosset, 1849: 223; Grousset, 1947: 589; Konukçu, 1993: 10). Bizanslı komutanlar, Türklerin düzensiz bir şekilde durduklarını gördüler. Bu komutanlardan Katakalon Kekaumenos hemen Türk ordusunun üzerine hücum etmek istedi. Fakat Gürcü komutan Liparit, günün cumartesi olduğu söyleyerek yapılan teklifi reddetti. Onların bu tereddütlerinden ümidi artan İbrahim Yınal, Türk ordusuna hücum emrini verdi. Bizans ordusunun savaş düzeni şöyle idi. Katakalon sağ kanatta, Aaron sol kanatta, Liparit' ise merkezde yer almıştı. Nihayet savaş akşama doğru başladı. Katakalon ve Aaron Türk birlikleriyle savaşırken, Liparit yeğeninini öldüğünü görünce o da savaşa girerek ölen yeğeninini öcünü almak için çarpışmaya başladı. Gürcü kaynağı, Liparit'in cesaretini kaybettiğini ve atının bir Türk askeri tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır (Brosset, 1849: 223).

Urfalı Mateos da bu savaşı farklı olarak anlatmaktadır. "Diğer taraftan Grek askerleri şarka geldikleri vakit, Gamen ile Aaron ve Vasak'ın oğlu Grigor'u, Gürcü prensi Liparit'i yanlarına çağırdılar. Onlar Arçavit denilen yerde Gabutru denilen kaleye geldiler. Onların ilerlediğinin haberini alan Türkler durdular. Romalılar ise Arçovit'te karargâh kurdular. Müslüman askerleri Liparit'in üzerine geldiler. Liparit, kız kardeşinin oğlu olan gece muhafızı cesur Çortuanel'i onlara karşı gönderdi. Müslümanlar geceleyin taarruza geçtiler. Gürültü esnasında, Liparit, "yetiş Müslüman askerleri bizi ihata ediyorlar" diye seslendiğini işitti. Bunun üzerine Liparit, "Bugün Cumartesi günü olup, Gürcülerin muharebeye alınma sırası değildir" diye cevap verdi. Bununla beraber Çortuanel geceleyin Müslümanların üzerine atıldı. Ağzına hedeflenerek atılan bir ok onun ölümüne sebep oldu. Liparit, yeğeninini öldüğünü haber alınca vahşi bir hayvan gibi savaşın içine atıldı. Liparit'in kahramanlığını gören Romalı (Bizanslı) askerler, kıskandıklarından dolayı onu terk ettiler. Bunu gören Müslüman askerler, Gürcülerle harp

etmek üzeri geri döndüler. Savaşın şiddetli bir anında arkasında bulunan bir Gürcü askeri, kılıcıyla onun atının ayaklarını kesti. Liparit yere düştü ve Liparit benim diye bağırdı. Müslümanlar, Gürcü askerlerinin birçoğunu kılıçtan geçirdiler, kalanlarını da kaçırmaya mecbur ettiler. Onlar, Liparit'i esir ederek Sultan Tuğrul Bey'in yanına götürdüler” (Mateos, 1987: 89-90).

İslam kaynaklarından İbnü'l Esir'de ise Pasinler savaşının nedeni ve gelişme daha değişik şekilde anlatılmaktadır. “Maveraünnehr'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yınal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine İbrahim Yınal onlara, sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine düştü. Bana kalırsa yapacağınız en doğru Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda gaza etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin peşinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım” demiş, onlar da bu sözleri kabul ederek Anadolu üzerine sefere çıkmışlardır.

Oğuzlar İbrahim Yınal'ın önünden ilerlediler ve İbrahim Yınal'da onları takip etti. Malazgirt'ten Erzeni-Rum (Erzurum)'a kadar ilerlediler. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar uzandılar. Bu sırada Rumlar (Bizanslılar) ve Abhazlardan müteşekkil elli bin kişilik bir orduyla karşılaşp savaşa tutuştular. Aralarında zorlu bir savaş cereyan etti. Vuku bulan birkaç savaşta bazen Rumlar, bazen de Türkler galip geldiler. Sonunda Türkler kesin bir zafer kazandılar. Çok sayıda patriği de esir ettiler. Abhaz kralı Liparit de esir edilenler arasındaydı. İstanbul'a on beş gün kalıncaya kadar o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara akınlar yapıldı. Sayılamayacak kadar çok hayvan, katır, ganimet ve mal ele geçirildi. Ele geçirilen ganimetler on bin arabayla taşındı. Ganimetler arasında çok sayıda zırh da vardı ” (Esir, 1989: 414-415).

İbrahim Yınal, Liparit'i esir etmesinden dolayı sevinçli bir halde beş günlük cebri yürüyüşten sonra Rey'e geldi. Gürcü generalin esir edilmesi ve kazandığı zaferini Sultan Tuğrul Bey'e bildirmek için haberciler gönderdi. Tuğrul Bey'de bu haberi öğrenince çok memnun oldu. Diğer taraftan Bizans imparatoru Liparit'in esir edildiğini öğrenince, serbest bırakılması için hemen girişimlerde bulundu (Brosset, 1849: 225). Bu arada Tuğrul Bey, başarısından dolayı İbrahim Yınal'ı kutlamış, hatta ona bu başarısından dolayı kırk bin altın başarı ödülü vermek istemişse de İbrahim Yınal, bunu kabul etmemiştir (Sevim, 1993: 52). Osman Turan ise, barış anlaşması konusunda; “İmparator Konstantinos, Balkanlar'da Tırak başbuğluğunda başlayan Peçenek hareketi dolayısıyla doğuda Selçuklular ile anlaşmak zorundaydı,” demektedir (Turan, 1996: 82). Diğer taraftan Bizans imparatoru ise önceden Bizans tabiiyetinde bulunan ve şimdi Sultan Tuğrul Bey'in tabiiyetine girmiş bulunan Diyarbakır Mervani Emiri Nasru'd-Devle'nin tavassutu ile sulh teşebbüsünde bulundu.

Selçuklu sultanı kendisine çok değerli armağanlar getiren, Bizans elçisini şeyhülislam Ebu Abdullah ile birlikte huzura kabul etti. Bizans imparatorunun gönderdiği kurtuluş akçesini almayarak onu elçiye teslim etti. İmparatorun barış önerisini kabul eden sultan Tuğrul Bey, Bizans'la imzalanacak olan barış anlaşmasını konuşmak ve imzalamak için Şerif Ebu'l-Fazl Nasr'ın başkanlığındaki bir heyeti Bizans elçisiyle birlikte İstanbul'a gönderdi (1049/1050). Konstantinos ile Selçuklu elçilik heyeti arasında yapılan birçok müzakereler sonucunda anlaşmaya varılmıştır. Yapılan anlaşmanın şartları ise şunlardır:

- 1- Emeviler devrinde Mesleme b. Abdulmelik tarafından İstanbul'da yaptırılan cami ve medrese tamir edilecek.
- 2- Şii Fatımî halifelîği adına okunan hutbe, Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına değiştirilecekti.
- 3- Caminin mihrabına, eski Türk hâkimiyet alameti olan ve sultan Tuğrul Bey'in kullandığı "ok ve yay" işaretleri işlenecekti (Sevim, 1993: 52).

Gürcü komutan Liparit ise başkent Rey'den bir daha Türklerle savaşmamak üzere güzel anılanla geriye döndü. Bu savaş Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğunun yaptıkları ilk ciddi savaştır. Savaşın asıl önemli tarafı, Bizans'a karşı büyük çapta bir zaferin kazanılmış olmasıdır. Türk orduları bu savaşla Erzincan bölgesine kadar uzanmışlardır. Köymen'e göre; "Bu suretle Bizans İmparatorluğu'na karşı duyulan çekingenliğin ve Bizans ordusunun mağlup edilemeyeceği telakkisi böylece Selçukluların zihninden silindiği söylenebilir" demektedir (Köymen, 1979: 247).

SULTAN TUĞRUL BEY'İN ANADOLU AKINI VE ERZİNCAN

Tuğrul Bey'in Anadolu üzerine yapmayı düşündüğü akımdan önce, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Bey de Aras'ın kuzeyinde Erran ve Kars bölgesine hâkim olarak, Anadolu'yu fethetmeyi düşünüyor ve bu fethin planlarını yapıyordu. Bu yüzden Şeddadlıların merkezi Gence'yi kuşatarak zapt etmek için, bir buçuk yıl uğraştıktan sonra geri çekilmeye mecbur olmuştu. Ancak denizden ve karadan gelen kervan yolları üzerinde bulunduğundan çok zengin olan ve refah içerisinde yaşayan Kars şehrini ele geçirdi (6-18 Ocak 1054).

Bu hadiseleri daha geniş bir şekilde anlatan Enisü'l-Kulûbe göre, "Ebu'l Fevaris lakabıyla anılan Selçuklu İsrail (Arslan) oğlu Kutalmış Bey başa geçerek, Horasan ve Irak ülkelerini yeniden fethetti. Sonrada Doğu Anadolu üzerine yürüdü. Kars ve Anion çevresine gelip, burada bulunan kâfirlerden, İslam dinine karşı olan kinlerinin öcünü aldı. O çevrenin güzel ve biricik muteber şehri sayılan Kars'ı aldı.

Kars'ı alıp, Sultan Tuğrul Bey'in ordusuyla Tebriz'e gelmekte olduğunun haberini aldığından daha ileri gitmeyip geriye döndüğü sırada bir belaya uğradı. Kutalmış, Anion'a yakın Merin (Miren Karabağ) adındaki büyük bir şehre çekilerek burada bir yolcu gibi konakladı. Bu şehrin reisi askerleri aldatarak, her birini bir eve konak verdi. Reisin gizli tertip ve tembihi üzerine her evde Türk askerlerine izzet, ikram ile yemek ve bolca şarap verildi. Gecenin geç vaktinde çan sesinin verdiği işaret üzerine altmış bin Türk askeri şehit edildi. Kutalmış Bey ise canını zor kurtararak kaçtı (Anevi, 1943: 502-503).

Sultan Tuğrul, başkenti Hemedan olmak üzere kendine ayrı bir hâkimiyet bölgesi sağlamak amacıyla harekete geçen kardeşi İbrahim Ynal'ın isyanını bastırdıktan ve böylece devletin merkezietçi kudretini sağlamlaştırdıktan sonra Anadolu seferine girişti. Esasen Tuğrul Bey, bir taraftan gittikçe artan Türkmen nüfusu ve dolayısıyla Anadolu'yu yurt tutma zorunluluğu, diğer taraftan da Bizans İmparatoruyla yapılan barışta tam bir anlaşmanın olmaması sonucunda Bizans'ın fethi hareketine başlamak gereği ve zorunluluğu duymuştu. İşte bu nedenlerle Anadolu akımına başlayan Tuğrul Bey, 1054 yılında Anadolu'ya ayakbastı. O, Vaspurakan yolu üzerindeki Bergiri (Muradiye)'yi hücumla ele geçirdi. Şehrin ileri gelenlerini esir aldı. Buradan Erciş (Arçę) şehrine

hücum etti. Burayı da sekiz günlük bir muhasaradan sonra şehir halkı, Selçuklu sultanı ile anlaşmak zorunda kaldı ve Erciş ele geçirildi (Mateos, 1987: 100; Grousset, 1947: 596-597; Konukçu, 1993: 12; Sevim, 1993: 53). Sultan buradan Malazgirt üzerine hareket etti. Malazgirt önlerine gelerek karargâh kurmuş ve şehri kuşatmaya başladı.

Malazgirt valisi Vasil, hemen savunmaya geçti. Sultan bir an önce kalenin düşmesini sağlamak amacıyla bir yandan lağımlar kazdırırken, bir yandan da Bitlis'ten getirttiği büyük mancınığı kurdurup kaleyi dövmeye başladı. Şehrin valisi Vasil ise bütün imkânlarını kullanarak kaleyi tahkim ettirdi. Hatta şehir merkezinde kadın erkek ayrımı yapmadan herkesi silahaltına aldı. Selçuklu mancınığının kaleyi dövmeye başlamasıyla şehir halkını dehşetli bir korku içine soktu (Grousset, 1947: 597-598; Honigmann, 1979: 179, Mateos, 1987: 100). Türk ordusunun kurmuş olduğu savaş aleti mancınık bozulduğu için kuşatma tam olarak gerçekleşmedi. Ancak Türkler, mancınığı tekrar tamir ederek şehir ateşe tutuldu. Malazgirt valisi, bu korkunç silahı yok edecek olana büyük mükâfatlar vereceğini vaat edince bir frank askeri ileri atılıp mancınığı yok edebileceğini belirtip çok süratli koşan bir at istedi. Bu fedai koynuna üç şişe nefit yerleştirdikten sonra Türk karargâhına doğru ilerlemeye başladı. Türk askerinin dinlenmeye çekildiği bir sırada Frank fedaisi şişeleri koynundan çıkarıp mancınığın üzerine attı ve mancınığı ateş sardı. Türkler bu fedaiyi kovalamaya başladılarsa da o şehre girmeyi başardı. Bunun üzerine Selçuklu sultanı kuşatmayı yeniden şiddetlendirdiyse de bir müddet sonra kuşatmayı kaldırdı (Mateos, 1987: 1001-1002; Sevim-Merçil, 1995: 36).

Bu sırada Sultan Tuğrul Bey, Anadolu'nun içlerine üç koldan ordular sevk etti. Birinci kol; kuzeyde Abhaz kalelerine, Parhar dağlarından Kafkas dağlarının eteklerine kadar, batıda Canik ormanlarına, güneyde, Tercan, Hanzit ve Erzincan'a kadar akınlar yaptılar ve ganimetler ele geçirdiler. Tercan'ın kuzeyindeki vadiler de zorlanmış, bu arada Pulur, Sadak, Kelkit, Koloneia koridorunda önemli çatışmalar cereyan etmiştir. İkinci kol; Taik bölgesine girerek, Çoruh vadisine ulaşmış ve ardından da Khaldia vilayetine bir akın yapmışlardır. Bu akın sonucunda yüklü miktarda ganimetler ele geçirilmiştir. Bu kuvvetler geri dönerken Bayburt kalesi önünde kendilerine saldıran ücretli Frank askerleriyle karşılaştılar. Yapılan çarpışmalar sırasında Türk komutanı şehit edilmiştir. Üçüncü Selçuklu kolu ise, Kars yörelerine akınlar yapmış, Kars valisi Gagik Türk kuvvetlerine karşı koydularsa da yapılan savaşta Bizanslılar adeta yok edilmişlerdir (Grousset, 1947: 598-599; Konukçu, 1993: 12).

Öte yandan Malazgirt kuşatmasını kaldıran Tuğrul Bey ise Bingöl suyu (Murat Suyu) ve Yukarı Aras arasındaki Pasinler ovasının güneyindeki bölgede bulunan Tvaradzoï-Taph'e (Erzurum'un ilçeleri Hıms ve Karayazı) gitti (Konukçu, 1993: 12). Buradan Pasinler ovasına inerek ulaşılması zor bir sığınak yeri olan Avnik'e geldi. Buraya saldırmaktan vazgeçip başka tarafa geçerek Erzurum'un kuzey batısındaki Büyük Tuy köyünün yanından Pasinler'in kuzey batısına ulaştı. Tuğrul, Tuy'u geride bıraktıktan sonra Deve Boynu'ndan geçerek Erzurum ovasına hâkim bir tepeye tırmandı. Buradan Erzurum şehir ve kalesini seyretti. Kalenin ve şehrin ele geçirilmesinin uzun zaman alacağını düşünerek geri döndü (Esir, 1989: 454; Konukçu, 1993: 12). Bu bölgede Selçuklu sultanının karşısına hiçbir Bizans kuvveti çıkmadı. Çünkü Bizanslı generaller Abhaz ve Taik bölgesinin sınır kalelerine çekilmişlerdi (Grousset, 1947: 599).

Kuzey Doğu Anadolu'daki harekâtını tamamlayan Tuğrul Bey, güneye inerek yeniden Malazgirt kalesini kuşatmaya başladı. Şiddetle yapılan çarpışmalar sırasında dört yüz kişinin kullandığı Selçuklu mancınığının attığı iri taşlar ve kayaların surlarda açtığı gediklerden şehre saldıran Selçuklu askerleri başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Zaten sultan Tuğrul da kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle baharda yeniden gelip fetihlere devam etmek maksadıyla kuşatmayı kaldırdı. Yolu üzerindeki Adilcevaz'ı da fethettikten sonra aldığı ganimetlerle Anadolu'dan ayrıldı (Esir, 1989: 454; Sevim, 1993: 54).

Sultan Tuğrul Bey, meşguliyetlerine rağmen yine de Anadolu işlerini ihmal etmemiş, bundan dolayı da Bizans imparatoriçesi Theodora'ya elçi ve mektup göndermiş, Bizanslıların vaktiyle Müslümanlardan aldıkları yerlerin (Erzurum-Toros dağlarının doğusu) iadesini ve günde bin dinar vergi ödemesini talep etmiştir. İmparatoriçe de 1055'de yani sultanın Bağdat seferine giriştiği sırada kendi elçisiyle birlikte mühim miktarda hediyeler ve para göndermek zorunda kalmış, sultan da elçiyi Bağdat'a kadar götürmüştür (Turan, 1995: 150).

İki hükümdar arasındaki bu münasebetlere rağmen Türkmen akınları durmuyor; bilakis muhaceretin kesafeti nispetinde şiddetlenmiştir. Sultanın gönderdiği Selçuklu şehzade, emir ve Türkmen beyleri Anadolu'da Bizans'a karşı askerî harekâtı idare etmekteydi. Bunlardan Çağrı Bey'in oğlu Yakuti, beraberinde kalabalık bir Türkmen kuvvetleriyle Azerbaycan ve Anadolu sınırlarına geldi ve Anadolu üzerine akınlara başladı. Yakuti'nin emrinde bulunan emir Sabuk (Saltuk veya Sunduk) 1057 yılında Doğu Anadolu'ya sürekli ve başarılı akınlarda bulundu. Bu Türk emirine karşı Bizans'ın Rumeli ve Makedonya orduları komutanlığına atanan General Nikephoros Bryennios'un çabaları da Sabuk'un harekâtını durdurmaya yetmedi ve Bryennios, Türk emiriyle yaptığı bütün savaşlarda mağlup olmaktan kurtulamadı. Bundan başka yine Yakuti'nin sevk ettiği diğer Türk kuvvetleri 1058 yılında Kars bölgesine akınlarda bulundular. Bu kuvvetler daha sonra Basean ovasına inerek bu bölgedeki birçok şehir ve kaleyi kuşattılar ve Ügumi (Okomi)'yi fethettiler (Honigmann, 1970: 181; Sevim-Merçil, 1995: 37).

Aynı yılda Yakuti'nin sevk ettiği diğer Selçuklu birliği, Anadolu sınırlarını aşttıktan sonra Mananali bölgesinde iki kola ayrılmış, birinci kol, Erzurum havalisine gelmiş Pulur'u ele geçirilmiştir. İkinci Selçuklu kolu, Hanzit ve Horzan'dan geçerek Fırat'ın sol kıyısındaki Harav şehrine varmışlardır. Buradan sonra da Erzincan'ı ele geçirmişler ve ardından da Kemah'ı fethetmişlerdir (Honigmann, 1970: 181-182). Başka bir Selçuklu kuvvetleri, Çoruh ve Kelkit vadisini ele geçirdikten sonra yoluna devam ederek Şark-i Karahisar'ı hâkimiyeti altına aldı (Sevim, 1993: 56).

1059 tarihinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri üzerine yeniden Anadolu seferleri başladı. Şehzade Yakuti, beraberinde Salar-ı Horasan, Kepar ve Sabuk adlı Selçuklu emirleri olduğu halde ordusuyla Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu topraklarına girdi. Emir Sabuk'un idaresinde ileri harekâtına devam eden Türk birlikleri, Sivas üzerine yürümüşlerdir. Sivas önlerine gelen Selçuklu ordusu, şehrin kilise ve kulelerini Bizans ordusunun çadırları sandıklarından dolayı biraz duraklamışlardır. Ancak, şehrin Bizanslı komutanlarının Temmuz 1059'da Develi yöresine kaçmaları üzerine şehir ve kale hiç bir direnişle karşılaşmadan ele geçirildi (Sevim, 1993: 57). Bu fetihden sonra Türk kuvvetlerinin eline birçok tutsak ve ganimet ele geçirildi. Türkler,

1057'de Malatya, 1064'de Kars, 1067'de Kayseri, Niksar, 1068'de Amorion (Amuriyye), 1069'da Honas ve daha birçok şehir ve kaleyi ele geçirmişlerdir (Kafalı, 1995: 24).

Anadolu'da Türk hâkimiyetinin gittikçe kuvvetlenmesi üzerine Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, büyük bir ordu hazırlayarak karşı saldırıya geçmiştir. 1068 ve 1069 yıllarında doğuya doğru harekât düzenlemişse de fazla bir başarı elde edememiştir. 13 Mart 1071 yılında Türkleri Anadolu'dan sürmek ve arkasından da İran'a girerek Selçuklu başkentine ele geçirmek azmi ile yola koyuldu. Bunun üzerine ileri harekâtlarını durdurarak muharebeyi en uygun mahalde yapabilmek için çekilmişlerdir. O sıralarda Alp Arslan, Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. Bizans İmparatoru'nun para ile tutulmuş ve birçok milletlerden meydana gelen 200 bin kişilik kalabalık ordusunu Selçuklu Sultanı Malazgirt ovasında karşıladı. Bizans ordusunda Uz, Peçenek Türklerinden meydana gelen 20 bin kişilik Türk birliği de vardı ki, bunlarında Selçuklu ordusuna katılmasıyla Büyük Türk başbuğu, Bizans ordusunu 26 Ağustos 1071'de mağlup etti (Kafalı, 1995: 25; Sevim, 1988: 1-73).

DEĞERLENDİRME

Zaferden sonra bir Türk müfrezesinin himayesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes, yeni imparator Mikhael tarafından öldürülmesi üzerine sultan Alp Arslan Anadolu'nun fethi hakkındaki verdiği emir tatbik edilmiştir. Kutalmış Bey'in oğulları, Süleymanşah, Mansur, Alp-İlig, Dolat/Devlet maiyetlerindeki kuvvetler ile Artuk Bey, Mengücek Bey, Saltuk Bey, Danişmend Bey Bozan Bey, Kara-Tekin Bey ve Çubuk Bey gibi birçok Türkmen Beyleri Anadolu'nun fethinde görevler almışlardır. Adı geçen beyler ele geçirdikleri Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Türk hâkimiyetini kurarak Türkmenlerin siyasi teşekkülleri tesis etmişlerdir. Bu siyasi organizasyonların tarihleri aşağı yukarı bir asır sürmüştür. Bu beyliklerden Saltuklular ve Mengücekliler Türkiye Selçuklu Devleti tarafından Ahlatşahlar ise Eyyubiler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan Türk beylikleri Türkiye'nin yaratılmasında önemli rol oynamışlardır. Bıraktıkları Türk -İslam kültür eserleriyle adı geçen bölgelere Türk mührünü vurmuşlar ve bu bölgelerin tapularının Türklüğe ait olduğunu ortaya koymuşlardır. Mengücekliler Beyliği Kemah, Divriği ve Erzincan çevrelerinde Türklüğün temsilcisi olmuşlardır. Trabzon tarafından gelecek olan tehdide karşı Anadolu'nun kuzey sınırlarını korumuşlardır. Mengücekliler hâkimiyetine, Türkiye Selçuklu Sultanı Ala ed-Din Keykubad son vererek Erzincan ve çevresini Konya'ya bağlamıştır. Ayrıca Erzincan ve havalisi Türkiye tarihini etkileyen tarihi hadiseler de ev sahipliği yapmıştır. Erzincan'a bağlı Akşehir'de başlayarak Yassıçimen Ovasında devam eden ve adına Yassıçimen Savaşı dediğimiz savaş bunlardan birisi olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. Fatih Sultan Mehmet ve Uzun Hasan gibi iki Türk hükümdarını karşı karşıya getiren savaş da yine bu havalide vuku bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abul-Farac, G. (1987), *Abul Farac Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Anevi, B. (1943), *Enisü'l-Kulûp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barthold, V. V. (1990), *Moğol İstilasına kadar Türkistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Belazuri, D. (1987), *Fütuhu'l-Büldan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Belli, O. (1977), *Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul.
- Braidwood, R. J., ve Braidwood, L. S. (1960), *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages A-J*. Chicago: Oriental Institute Publications.
- Brosset, M. (1849), *Histoire de la Georgia*. St. Petersburg.
- Buccellati, K. M. (1974), *The Early Trans-Caucasian Culture Geographical and Chronological Interaction*. Chicago: University of Chicago.
- Burney, C. A. (1958), Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, 8, 157-209.
- Burney, C. A., ve Lang, D. M. (1971), *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Cahen, C. (1988), *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ceylan, A. (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları-I*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Çevik, Ö. (2009), İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*. (edt. H. Sağlamtimur vd.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 195-202.
- Çiğdem, S. ve Topaloğlu, Y. (2020), Kemah'ın Tarihi Coğrafyası ve Tarihi. *Kemah Kalesi Kazıları*. (edt. M. L. Kindigili), Erzincan, 1-76.
- Çiğdem, S., Topaloğlu, Y., ve Kılıç, M. (2018), Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. (edt. L. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen), İstanbul: Değişim Press, 413-458.
- Çilingiroğlu, A. (1997), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Dyson, (1973), The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau. *The Cambridge Ancient History*. (I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond ve E. Sollberger), England: Cambridge.
- Erzen, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Frangipane, M. (2009), Rise and Collapse of the Late Uruk Centres in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia, *Scienze Dell'Antichita*, 15, 25-41.
- Grousset, R. (1947), *Histoire de L'Armenia*. Paris: Payot.
- Gündoğdu, H. (1998), Tarihi Kalıntılar. *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*. Ankara: Tercan Kaymakamlığı.
- Honigmann, E. (1970), *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hüseyini, A. (1933), *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

- Işıklı, M. (2011), *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İbn ül-Adim. (1989), *Bugyetü't-Taleb Fi Tarihi Haleb*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l- Esir. (1989), *El- Kâmil Fi't- Tarih*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafalı, M. (1995), Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı Sempozyumu*. Ankara: Türk Ocakları Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1953), *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti (1015-1021)*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Kafesoğlu, İ. (1971), Türk Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 2, 1-16.
- Kafesoğlu, İ. (1972), *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kılıç, M., ve Topaloğlu. Y. (2018), Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi. *Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*. Erzurum, 842-874.
- Kırzioğlu, F. (1982), *Anı Şehri Tarihi*. Ankara: San Matbaası.
- Konukçu, E. (1993), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Konukçu, E. (1998), *Otlukbeli Meydan Savaşı*. Ankara: Erzincan Belediye Başkanlığı Yayınları.
- Konukçu, E. (1998), Tercan Tarihi, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*. Ankara: Tercan Kaymakamlığı.
- Koşay, H. Z. (1943), Karaz Sondajı. *III. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 165-169.
- Koşay, H. Z. (1984), *Erzurum ve Çevresi Dip Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Koşay, H. Z., ve Turfan, K. (1959), Erzurum Karaz Kazısı Raporu, *Belleten*, 23(91), 349-413.
- Koşay, H. Z., ve Vary, H. (1964), *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Köroğlu, K. (2011), Urartu Krallık ve Aşiretler. *Urartu: Doğuda Değişim*. (edt. K. Köroğlu ve E. Konyar), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köymen, M. A. (1979), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Yayınları.
- Kuftin, B. A. (1943), *Urartskij Kolumbarij u podosvy Ararata i Kuro-Araksskij eneolit / An Urartian columbarium on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro-Araxes basin*. Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii.
- Mahmud, A. B. (1977), *Selçuk-name*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Mateos. (1987), *Vekayiname ve Papaz Grigor'un Zeyli*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Öztürk, N. (2004), Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(32), 81-93.
- Parmaksızoğlu, İ., ve Çağlayan, Y. (1976), *Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*. Ankara: Funda Yayınları.
- Pehlivan, M. (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Piotrovski, B. B. (1966), *Il Regno Di Van Urartu*. İtalya: Roma.
- Ravendi, M. (1957), *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sagona, A. (1999), The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük, *Anatolian Studies*, 49, 153-157.
- Sagona, A. (2000), Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia, *Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes*. 11, 329-373.
- Sagona, A., ve Sagona, C. (2000), Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 37(2000), 56-127.
- Sağlamtimur, A. H. (2001), *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi.
- Salvini, M. (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Saraçoğlu, H. (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sevim, A. (1993), *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevin, V. (1989), Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu. *Anadolu Araştırmaları*, 0(11), 47-63.
- Sukenik, Y. (1974), On the Technique of Khirbet Kerak Ware. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 106, 9-17.
- Sümer, F., ve Sevim, A. (1988), *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Topaloğlu, Y. (2016), Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri. *Turkish Studies*, 11(2), 1193-1230.
- Topaloğlu, Y. (2019), Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi. *Alaybeyi Höyük*. (edt. G. Altunkaynak), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 65-100.
- Topaloğlu, Y., ve Uslu, S. (2020), Asur Devleti'nin Yıkılışı ve Medler. *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. (edt. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen), İstanbul: Değişim Yayınları, 291-319.
- Turan, O. (1980), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Nakış Yayınevi.
- Turan, O. (1996), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.

- Yakar, J. (2011), *Etno Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı Urartu: Doğuda Değişim*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yaylalı, S. (2007), Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü. *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Kitabı*. (edt. B. Can ve M. Işıklı), İstanbul: Atatürk Üniversitesi, 165-187.
- Yinanç, M. H. (1944), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu.